

Feminizm i pragmatyzm: przeszłość i wskazówki na przyszłość

Agnieszka Hensoldt

Instytut Filozofii, Uniwersytet Opolski
hensoldt@uni.opole.pl

Przyjęto 10 lipca 2019; zaakceptowano 21 grudnia 2019; opublikowano 23 grudnia 2019

Abstrakt

Celem artykułu jest przedstawienie wspólnych dla pragmatyzmu i feminizmu obszarów zainteresowań oraz idei. Zadanie to zostaje zrealizowane w dwóch etapach. Po pierwsze, badanie historycznych korzeni pragmatyzmu służy rzuceniu światła na powiązania istniejące pomiędzy wczesnopragmatystycznymi ideami a ideałami ruchu feministycznego. Na tym etapie przedmiotem analizy są koncepcje: C.S. Peirce'a, W. Jamesa, J. Deweya, J. Addams i R. Rorty'ego. W szczególności przedmiotem badania jest wzajemna intelektualna inspiracja między Deweyem a Addams. Po drugie, podjęta zostaje próba odpowiedzi na pytanie o to, jakie wypracowane przez pragmatyzm narzędzia filozoficzne okazały się przydatne dla feminizmu oraz jakie mają szansę okazać się przydatne w przyszłości. Są to przede wszystkim: odrzucenie dualizmów, przyjęcie perspektywy punktu widzenia, dostrzeżenie związku między wartościami a konkretnym doświadczeniem, postrzeganie demokracji jako ducha i fundamentu życia społecznego oraz docenienie roli edukacji.

Słowa kluczowe: feminizm; pragmatyzm; społeczeństwo; demokracja; edukacja; dyskryminacja; inkluzywność

W 2003 roku w artykule zatytułowanym *Pragmatism and Feminism: Engaged Philosophy* Erin McKenna napisała:

istnieje wiele różnych rodzajów/form feminizmu. [...] Tym, czego wyraźnie brakuje w każdej z tych dyskusji, jest choćby napomknienie o pragmatyzmie. Jest to, moim zdaniem, z wielu powodów niepomyślny stan rzeczy, spośród których bynajmniej nie najmniej ważnym jest ten, że amerykański pragmatyzm jest dla myśli feministycznej znaczącym źródłem zasobów. (McKenna, 2003, s. 3)

McKenna nie jest odosobniona w powyższym przekonaniu, że już w klasycznych tekstach ojców pragmatyzmu (William Jamesa i Johna Deweya, a nawet Charlesa S. Peirce'a) można znaleźć wiele idei bardzo bliskich feminizmowi, choć ani nie prezentowanych jako feministyczne w swojej genezie, ani nie wykorzystywanych do wspierania na przykład walki o równouprawnienie kobiet. Są to: akcentowanie w procesie poznania roli wspólnoty, pluralizm, egalitaryzm, fallibilizm, patrzenie w przyszłość (zamiast w przeszłość), koncentracja raczej na skutkach niż na ideach.

Celem artykułu jest przedstawienie wspólnych dla pragmatyzmu i feminizmu obszarów zainteresowań oraz idei. Zadanie to zostaje zrealizowane w dwóch etapach. Po pierwsze, badanie historycznych korzeni pragmatyzmu służy rzuceniu światła na powiązania istniejące pomiędzy wczesnopragmatystycznymi ideami a ideałami ruchu feministycznego. Po drugie, podjęta zostaje próba odpowiedzi na pytanie o to, jakie wypracowane przez pragmatyzm narzędzia filozoficzne okazały się przydatne dla feminizmu oraz jakie mają szansę okazać się przydatne w przyszłości. Ponieważ artykuł ma charakter przeglądowy, nie sposób w jego ramach przeanalizować dogłębnie wszystkich powiązań pragmatyzmu z feminizmem. Byłoby to zadanie niewątpliwie interesujące, ale zaowocowałoby dziełem o objętości monografii. Tekst ten jest próbą zwrócenia uwagi na wielość miejsc, w których pragmatyzm i feminizm zachodzą na siebie – w ten sposób zbudowany obraz koncentruje się raczej na panoramie całości niż na detalach.

1. „Ojcowie pragmatyzmu”

Na początek chciałabym pokazać, jak idee pragmatystyczne prezentują się w swoich najbardziej znanych odsłonach, czyli w sformułowaniach tak zwanych „ojców pragmatyzmu”: Charlesa S. Peirce'a, William Jamesa i Johna Deweya.

1.1. Charles S. Peirce

Akcentowanie w procesie poznania roli wspólnoty, fallibilizm i egalitaryzm to idee, które do amerykańskiego pragmatyzmu wprowadza C. S. Peirce. Pojawiają się one w kontekście stricte epistemologicznym jako konsekwencja przekonania, iż ludzkie poznanie jest ze swej istoty probabilistyczne (powstaje na drodze rozumowań indukcyjnych), a zatem ryzyko, że każdy z nas myli się w pewnej kwestii, jest duże, jednakże szansa, że ludzkość jako całość ostatecznie odkryje prawdę jest także duża. Idee te pojawiają się już w trzech wczesnych artykułach Peirce'a z lat 1868–1869 dotyczących ludzkich zdolności poznawczych. Dekadę później Peirce rozwija je w serii trzech artykułów (z lat 1877–1878) zatytułowanej *Illustrations of the Logic of Science*, wśród których znajdują się jego dwa najsłynniejsze teksty: *Utrwalanie przekonań* (1877/1965) i *Jak uczynić nasze myśli jasnymi* (1878/1965).

W *Niektórych konsekwencjach braku czterech zdolności* (1868/2009) Peirce pisze: „samo pochodzenie pojęcia rzeczywistości pokazuje, że pojęcie to z istoty zawiera w sobie pojęcie WSPÓLNOTY bez określonych granic oraz zdolnej do nieskończonego powiększania

wiedzy” (Peirce, 2009, s. 71). Pojęcie nieskończonej wspólnoty badaczy z czasem staje się jednym ze znaków rozpoznawczych nurtu pragmatystycznego, podlega wielu reinterpretacjom oraz jest źródłem wielu inspiracji. W swej pierwotnej wersji jest to pewien ideał funkcjonującej ponad granicami językowymi, kulturowymi i czasowymi społeczności równych uczonych; przy czym równość ta nie jest równością na przykład praw politycznych, a jedynie siły głosu w sprawach poznania (równością świadectwa empirycznego, a także być może pewnej opinii „naukowej”). Za tą koncepcją Peirce’a nie kryją się żadne postulaty równościowe; innymi drogami takich postulatów Peirce także nie formułuje. Niemniej jednak koncepcja nieskończonej wspólnoty (równych) badaczy zaczyna żyć własnym życiem i w filozofii Williama Jamesa jest już nie tyle wspólnotą badaczy, co wspólnotą ludzi o różnorodnych biografjach i bardzo różnych (choć równoważnych) punktach widzenia. Takie przesłanie wypływa bowiem z Jamesowskiego pluralizmu.

1.2. William James

W opublikowanych wykładach zatytułowanych *Pragmatyzm. Nowa nazwa kilku starych metod myślenia* (1907/2005) James postuluje, aby uprawiać „filozofi[ę], która nie tylko zadowolony [...] intelektualny zmysł abstrakcji, lecz również będzie mieć jakiś związek z realnym światem ludzkiego doświadczenia” (James, 2005, s. 15–16). Z całości kontekstu, w którym James formułuje ten postulat, można wywnioskować, że związek, o którym wspomina, oznacza adekwatność wyników filozofowania do „świata ludzkiego ograniczonego życia [*lives*]”, a jako że ludzkie życie jest różnorodne, takiej różnorodności nie sposób osiągnąć bez zróżnicowanych filozoficznych perspektyw oraz filozoficznych biografii. W wykładach o pragmatyzmie argumentów na rzecz promowania pluralizmu punktów widzenia znajdziemy wiele: [...] żadna teoria nie jest ostatecznym obrazem rzeczywistości i [...] każda z nich może być używana z pewnego punktu widzenia. (s. 30)

Jeśli idee teologiczne dowiodą swej użyteczności dla konkretnego życia, pragmatyzm uzna je za prawdziwe w tym właśnie sensie. Na ile zaś są one prawdziwe w innym sensie, zależy będzie wyłącznie od ich relacji względem innych prawd, które również powinniśmy uwzględnić. (s. 37)

[Pragmatyzm] jest niezwykle liberalny. Gotów jest przyjąć każdą hipotezę, gotów rozważyć każde świadectwo. (s. 40)[...] pragmatyzm musi zerwać z absolutnym monizmem i podążać empiryczną drogą pluralizmu. (s. 72)

Promowany przez Jamesa pluralizm mógłby być głosem propagującym równość ludzi względem prawa czy też nawołującym do równego traktowania bez względu na przykład płeć lub rasę. Zwłaszcza że według Jamesa pragmatyzm ściśle związany jest nie tylko z ideą pluralizmu, lecz także ze społecznymi ideami reformatorskimi, z wizją nowego społeczeństwa, które będzie bardziej egalitarne i bardziej włączające (*inclusive*). Ceną za to może być nawet coś w rodzaju rewolucji w sferze moralnej, jednak jest to cena, którą filozof powinien być gotowy zapłacić: „*najwyższe życie moralne polega na łamaniu reguł, które stały się zbyt wąskie dla rzeczywistej sytuacji*” (James, 2001, s. 198). Ten głos Jamesa jednak nie wybrzmiewa, a raczej milknie w pół tonu.

Według José Medina: „ta [Jamesowska] zakorzeniona w doświadczeniu oraz oparta na działaniu epistemologia pozostaje wysoce abstrakcyjna i nie jest w stanie dostarczyć krytycznego wglądu, który odnosiłby się do [różnych rodzajów] społecznej niesprawiedliwości takiej jak rasizm czy (hetero)seksizm” (Medina, 2015, s. 237). Ten brak społecznej wrażliwości Medina przypisuje „burżuazyjnemu indywidualizmowi”, który w znaczącej mierze zniwelował krytyczny aspekt filozofii Jamesa.

Erin McKenna z kolei podkreśla, że wprawdzie James zachwycał się J. S. Millem i zachwyty ten w dużej mierze odzwierciedlają jego filozoficzne deklaracje – nawoływanie do otwartości, pluralizmu i tolerancji – jednakże jego decyzje i działania dowodzą, iż całkowicie zignorował całą Millowską argumentację (wyrażoną zarówno słowem, jak i czynem) za zniesieniem „poddania kobiet” (McKenna, s. 6).

1.3. John Dewey

Myślenie w kategoriach realnej zmiany społecznej (a nie jedynie teoretyzowanie w tym temacie) pojawia się u Johna Deweya. Dewey w swoich tekstach wprost mówi o potrzebie reformy społecznej, reformę tę projektuje, a także wskazuje na konieczność uprawiania filozofii społecznie zaangażowanej – zaangażowanej w walkę na rzecz równości i demokracji.

Zdaniem Deweya od momentu, w którym filozofia wchłonęła i przetworzyła idee z *O pochodzeniu gatunków* Darwina, filozofowie nie mogą już utrzymywać, że aktualny ład społeczny jest jedynym możliwym i muszą zmierzyć się z pytaniem o to, jaki ład społeczny byłby pożądanym. „Wpływ Darwina na filozofię polega na tym, że zdobył on fenomen życia dla zasady zmienności i tym samym wyzwolił nową logikę, którą można było zastosować do kwestii umysłu, moralności oraz życia” (Dewey, 1909/1998, s. 41), a ta nowa logika „wprowadziła odpowiedzialność do życia intelektualnego” (s. 44). W tym nowym ładzie filozofia nie jest już w stanie wytłumaczyć się ze swojego braku społecznego zaangażowania i jedynie jako społecznie zaangażowaną możemy ją uprawiać. Filozofia musi się stać „metodą lokalizowania i rozumienia najpoważniejszych konfliktów w naszym życiu, a także metodą projektowania sposobów radzenia sobie z nimi: metodą moralnego i politycznego diagnozowania i prognozowania” (s. 44).

Deweyowskie uprawianie odpowiedzialnej filozofii to jednak nie tylko zaangażowanie w propagowanie demokracji oraz nowej wizji wychowania, to także walka z wykluczeniem społecznym i opresją. Na zakończenie *The Development of American Pragmatism* Dewey formułuje następującą uwagę:

Im bardziej docenia się wewnętrzną estetykę, bezpośrednią wartość myśli oraz nauki, im bardziej bierze się pod uwagę, ile sama inteligencja dodaje do radości i godności życia, tym bardziej powinno się martwić sytuacją, w której ćwiczenie i radość umysłu dostępne są jedynie dla wąskiej, zamkniętej i specjalistycznej grupy społecznej, i tym bardziej powinno się zastanawiać, jak można by sprawić, aby wszyscy ludzie korzystali z tego nieocenionego bogactwa (Dewey, 1925/1998, s. 13).

Dewey, znacznie bardziej niż James, był świadomy istnienia nierówności i niesprawiedliwości społecznych i nie traktował ich bynajmniej jako przygodnych i w gruncie rzeczy nieistotnych cech ludzkiego życia. Ta jego świadomość oraz wrażliwość leżały u podłoża jego społecznego i politycznego zaangażowania w poprawę warunków życiowych tych, którzy z różnych powodów zajmowali znacznie mniej uprzywilejowane niż on pozycje społeczne. Używając kategorii współczesnych, powiedzielibyśmy, że Dewey walczył oraz wspierał walkę z wykluczeniem społecznym. Walka ta przybierała różne formy: wspieranie tak zwanych *settlement houses* (placówek zajmujących się działalnością filantropijną i kulturalno-społeczną w biednych miejskich dzielnicach), w szczególności słynnego Hull House założonego przez Jane Addams, walkę o prawa wyborcze i prawo do edukacji kobiet (Dewey, 1909) czy o uczciwe wynagrodzenie i poprawę warunków pracy robotników, a także zaangażowanie w działalności Fundacji Barneses, promującej naukę i sztukę oraz naukę poprzez sztukę wśród klasy robotniczej (w szczególności robotników z fabryki Alberta Coombsa Barneses) (Cunningham, Granger, Morse, Stengel, Wilson, 2007).

2. Feministyczny ferment u korzeni pragmatyzmu

W powszechnie obowiązującej wersji historii początków myśli pragmatystycznej oraz ewolucji pragmatystycznej koncepcji logiki i teorii poznania James i Dewey są genialnymi wizjonerami, którzy dzięki sile własnych umysłów wprowadzają filozofię na nowe tory. W rzeczywistości jednak za tą ewolucją stoi wiele innych osób przemilczanych w tekstach tych, których inspirowali. Jedną z najważniejszych – o ile nie najważniejszą – grup takich osób były kobiety skupione wokół Jane Addams i jej Hull House. Odgrywały one znaczącą rolę w środowisku intelektualnym Chicago w pierwszych dekadach XX wieku. Jeszcze w 1993 roku Haddock Seigfried pisała: „Mimo iż filozofia [Jane] Addams jest praktycznie pomijana w klasycznych tekstach pragmatystycznych, to – na ile to przebadalam – istnieje więcej dowodów na jej wkład w [rozwój] pragmatyzmu niż w przypadku jakiegokolwiek innej kobiety” (Haddock Seigfried, 1993, s. 5). Od tamtej pory wiele się zmieniło i do poglądu, na rzecz którego argumentowała Haddock Seigfried, badaczy amerykańskiego pragmatyzmu obecnie nie trzeba już przekonywać – o Jane Addams myśli się i pisze jako o jednej z kluczowych postaci nurtu pragmatystycznego w pierwszych dekadach XX wieku (Shook, Margolis, 2009; Pihlström, 2011; Hamington, 2009; Hensoldt, 2018).

O Deweyu możemy przeczytać w niektórych z jego filozoficznych biografii, że do porzucenia przez niego fascynacji Heglem oraz przejścia na pozycje, z których aktywnie myślał i działał na rzecz równości, szerzenia demokracji oraz edukacji, doszło pod wyraźnym wpływem dwóch kobiet: jego żony Alice Chipman Dewey oraz intelektualnej przyjaciółki – Jane Addams (Jackson, 2009, s. 56). W liście do swojej żony, Alice, napisanym po spotkaniu z Addams w 1894 roku Dewey wyznaje: „sądzę, iż będę musiał rzucić to wszystko i zacząć od nowa. [...] Widzę, że zawsze błędnie interpretowałem ostateczny cel Heglowskiej dialektyki – jedność jako pojednanie przeciwieństw, zamiast przeciwieństw jako całości w jej wroście” (Stengel, 2007, s. 32). Znaczne społeczne zaangażowanie, które stanowi jeden z filarów Deweyowskiego pragmatyzmu, pojawiło się w jego filozofii

w wyniku wieloletniej intelektualnej przyjaźni z Addams oraz zaangażowania w działalność Hull House (Hamington, 2009, s. 35–38). Dewey i Addams byli pełnoprawnymi partnerami intelektualnymi – Addams czytała i chwaliła Deweya *School and Society* (Addams, 1929/2002, s. 26), natomiast Dewey omawiał w czasie zajęć ze studentami *Democracy and Social Ethics* Addams (Fischer, 2002, s. 279).

Poza Addams Dewey spotykał się i współpracował z wieloma aktywnymi feministkami, między innymi z: Ellen Gates Starr, Julią Lathrup, Charlotte Perkins Gillman, Elsie Ripley Clapp. Clapp była jego asystentką przy prowadzeniu zajęć z dydaktyki. Gdy jednak szukamy odzwierciedlenia efektów tej współpracy w tekstach Deweya, właściwie go nie znajdujemy. Dewey jest wyjątkowo oszczędny w wymienianiu kobiecych nazwisk. Odwrotnie jego współpracowniczki – one powołują się na jego poglądy często (Haddock Seigfried, 1996, s. 48–49).

Intensywne intelektualne kontakty z Jane Addams utrzymywał także William James. W jednym z listów do Addams James napisał z podziwem: „Pani nie jest taka jak pozostali z nas, którzy poszukują prawdy i starają się ją wyrazić. Pani zamieszkuje rzeczywistość” (Hamington, 2009, s. 34). W swoich tekstach James nie wspomina jednak Addams w ogóle. Być może myśli o niej jako o osobie, która funkcjonuje poza jego naukowym światem i wprawdzie ma wpływ na jego pracę naukową, ale nie ma potrzeby odwoływania się do niej w dyskursie naukowym. Bardzo krytycznie o tym aspekcie życia Jamesa wyraża się Charlene Haddock Seigfried: „wygląda na to, że seksizm może bez problemu współistnieć nie tylko z utrzymywaniem serdecznych relacji z poszczególnymi kobietami, lecz także z takimi poglądami filozoficznymi, w ramach których wysoko ceni się różnorodność (Haddock Seigfried, 1996, s. 113).

2.1. Jane Addams i Hull House

Addams wraz Ellen Gates Starr prowadziła od września 1889 roku do swojej śmierci w maju 1935 roku w Chicago, w dzielnicy imigranckiej, słynny Hull House – placówkę zajmującą się działalnością filantropijną, edukacyjną i kulturalno-społeczną przede wszystkim dla dzieci, lecz także dla dorosłych oraz osób starszych. Hull House powstał jako placówka filantropijna (wzorowana po części na modelu angielskim), jednak dość szybko nad działalnością filantropijną zaczyna przeważać duch reformatorski. Ponadto właściwie od samego początku Addams prowadziła Hull House jako swoisty *think tank* dla myśli pragmatystyczno-feministycznej (Hamington, 2009, s. 25). Jako pracownicy społeczni (Hull House *residents*) pracowały w Hull House osoby (w większości kobiety), które zdobyte doświadczenie często przekuwały w teorie naukowe, a te następnie weryfikowały w trakcie swojej pracy socjalnej lub naukowej. Przedmiotem dyskusji zarówno w węższym gronie mieszkańców Hull House – czasami poszerzonym o gości (na przykład Deweya) – jak i w ramach otwartych wykładów były kwestie etyczne, polityczne, kulturowe, a także sam feminizm. Hull House – mimo że był ośrodkiem koedukacyjnym – zasadniczo był przestrzenią kobiet, a dla wielu z nich był trampoliną do dalszej kariery

zawodowej. W intelektualnym tyglu Hull House zrodziły się idee filozoficzne, które później w istotny sposób kształtowały nurt pragmatystyczny.

Addams wprowadza pojęcie moralności społecznej, którą przeciwstawia moralności indywidualnej. Swoją najsłynniejszą książkę *Democracy and Social Ethics* rozpoczyna od postawienia tezy, iż czas dojrzał już do tego, aby amerykańskie społeczeństwo wzniosło się na kolejny poziom rozwoju moralnego: aby z poziomu moralności indywidualnej, uznającej istnienie zobowiązań tylko w ramach rodziny, weszło na poziom moralności społecznej, która zobowiązania moralne rozszerza na całe społeczeństwo (Addams, 1902/1907, s. 2–6). Podobne przekonanie znajdziemy w o 7 lat późniejszym tekście Deweya (Dewey, 1909), w którym pojawia postulat społecznie odpowiedzialnego uprawiania filozofii. Taka perspektywa jest też kluczowa dla późniejszych tekstów Rorty'ego – zwłaszcza monografii *Przygodność, ironia, solidarność* (Rorty, 1989/1996).

Pojęcie moralności społecznej byłoby niepełne bez pojęcia demokracji rozumianej jako duch życia społecznego, a nie po prostu ustrój polityczny. Tak rozumiana demokracja realizuje się o tyle, o ile w życie społeczne i polityczne angażuje się szerokie – i stale rosnące – grono obywateli, którzy szanują wzajemnie własną odmienną i różnorodność. Addams nie tylko teoretyzuje na temat demokracji i szacunku dla różnorodności, lecz także aktywnie angażuje się w ich propagowanie – wraz ze współpracowniczkami walczy o równe prawa obywatelskie dla kobiet oraz mniejszości narodowych i etnicznych (Addams, 1907/2007; Fischer, 2018).

Najważniejszym polem działalności Hull House była szeroko rozumiana edukacja. Bez zbytej przesady można by powiedzieć, że Addams miała, w pozytywnym tego słowa znaczeniu, obsesję na jej punkcie. Jej zdaniem społeczeństwo nie może poprzestać na tworzeniu i wspieraniu uniwersytetów, gdyż wiedza jest własnością społeczną, a ponadto jest zbyt cenna i ma zbyt duży potencjał pozytywnego wpływu na ludzkie życie, aby z niej nie korzystać. Postuluje (i postulat ten wprowadza w życie), aby w przestrzeni społecznej istniały także takie instytucje, które będą przyczyniać się do upowszechniania wiedzy oraz szukania dla niej życiowych zastosowań. Taką rolę w koncepcji Addams ma pełnić *settlement house* (w szczególności Hull House), który „dąży do tego, żeby ujawniać i odkrywać wiedzę, uznaje jej wyniki za praktyczne tylko wtedy, gdy czyni dostępną wiedzę, która uprzednio była abstrakcyjna, kiedy poprzez użycie czyni powszechną tę wiedzę, która wcześniej była w posiadaniu tylko części [społeczeństwa]” (Addams, 1899/1994, s. 78). Działania edukacyjne Hull House obejmują wszystkie grupy wiekowe (od żłobka po seniorów) i bardzo szeroki zakres tematyczny: przedszkole oferujące nie tylko opiekę nad dziećmi, lecz także naukę poprzez zabawę; zajęcia z gotowania i szycia oraz kursy zawodowe; wykłady popularnonaukowe z bardzo wielu dziedzin; spotkania klubu literackiego, spotkania koła filozoficznego *Plato Club*; zajęcia sportowe i taneczne (Hamington, 2009, s. 149–163).

Addams była przekonana o „potędze wiedzy” nie tylko w tym tradycyjnym sensie, w jakim najczęściej rozumiemy to pojęcie – jako ludzkiej zdolności do panowania nad światem przyrody. To, co z jej perspektywy było istotniejsze, to wpływ, jaki wiedza w najszerszym tego słowa znaczeniu (zarówno praktyczna, jak i, wydawałoby się, czysto teoretyczna)

może mieć na kształtowanie indywidualnego życia, jak na przykład znajomość dramatów Shakespeare'a, czy historii średniowiecznej Europy może wpłynąć na wybory życiowe mieszkańców biednej imigranckiej dzielnicy Chicago – o przykładach takich życiowych ewolucji pisała wielokrotnie w swoich tekstach. Addams zawdzięczamy także spojrzenie na proces uczenia się jako na relację wzajemną, symetryczną, w której podział na nauczycieli i uczniów jest sztuczny. Jednak aby dostrzec sztuczność tego podziału, trzeba rozszerzyć pojęcie wiedzy oraz tego, co się dzieje w procesie jej zdobywania, poza wiedzę czysto propozycjonalną, poza wiedzę o faktach. W tym celu Addams wprowadza w *Democracy and Social Ethics* (1902) pojęcie *sympathetic knowledge* – wiedzy, która zmienia nasz sposób doświadczania oraz rozumienia, ale która ma także siłę niszczącą, bowiem często, aby zdobyć umiejętność doświadczania świata w nowy sposób, trzeba zburzyć stare schematy i pozbyć się części dawnych przekonań. Addams używa pojęcia *sympathetic knowledge* w odniesieniu do życia społecznego, przywracając w ten sposób więź pomiędzy wiedzą a etyką, czyniąc wzajemne (niepowierzchowne) poznanie warunkiem lepszego moralnie życia, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i wspólnotowym.

2.2. Charlotte Perkins Gilman

O ile dość powszechne jest zaliczanie Jane Addams do przedstawicieli nurtu pragmatystycznego (takie jej prace jak na przykład *A Function of the Social Settlement* wskazują na jej silne ideowe powiązanie z Jamesem i Deweyem), o tyle feminizm Charlotte Perkins Gilman pozostawał pod wpływem socjalizmu i darwinizmu. Niemniej warto o niej wspomnieć z dwóch powodów. Po pierwsze, łączyła ją intelektualna przyjaźń zarówno z Jane Addams, jak i z Johnem Deweyem – w 1895 roku wygłaszała odczyty w ramach wykładów organizowanych w Hull House. Po drugie, jej książka *Women and Economics: A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution* (1898) była rewolucyjna jak na swoje czasy i znacznie wykraczała poza tematykę i poziom debat toczonych w ramach pierwszej fali feminizmu, jednocześnie spotkała się z szerokim i pozytywnym odbiorem zarówno w USA, jak i za granicą. Porównywano ją nawet do Johna S. Milla *Poddaństwa kobiet* (Kimmel, Aronson, 1998, s. xxix). Istnieje zatem wysokie (graniczące z pewnością) prawdopodobieństwo, że Dewey, a także James o poglądach i argumentach Perkins Gilman przynajmniej słyszeli.

Perkins (Houghtona Gilmana poślubiła w roku 1900) poddała krytycznej analizie ekonomiczną sytuację kobiet zarówno na rynku pracy, jak i w gospodarstwach domowych, postulowała ekonomiczną niezależność kobiet oraz ich specjalizację zawodową jako niezbędne warunki poprawy funkcjonowania instytucji małżeństwa i macierzyństwa oraz gospodarstw domowych. Argumentowała także za tym, że taka zmiana przyniesie korzyści całemu społeczeństwu, a nie tylko kobietom.

3. Jak feminizm zmienił pragmatyzm?

Czy myśl feministyczna przełomu XIX i XX wieku zmieniła bądź nawet ukształtowała pragmatyzm? Nie jest to pytanie z tych, na które można z łatwością jednoznacznie odpowiedzieć. Na pewno wyrazem historycznej ignorancji (być może częściowo przypadkowej, a częściowo zamierzonej) było pomijanie obecności kobiet w intelektualnym środowisku Chicago w czasach, gdy kształtu nabierały pragmatystyczne pomysły Jamesa i Deweya. W tym sensie monografia Haddock Seigfried *Pragmatism and Feminism* (1996) odegrała znaczącą rolę w korekcie historii pragmatyzmu oraz w uświadomieniu czytelnikom Jamesa, Deweya oraz innych autorów pragmatystycznych, że ich teksty zawierają także idee feministyczne (Whipps, Lake, 2017).

Wprawdzie nie jest tak, że możemy ze stuprocentową pewnością wskazać źródła pewnych idei, możemy jednak wskazać na scenariusze bardziej prawdopodobne. Źródłem wiedzy o wzajemnych intelektualnych oddziaływaniach i inspiracjach pozostaje także prywatna korespondencja klasyków pragmatyzmu. Haddock Seigfried, McKenna i inne badaczki, mówiąc o ideowych relacjach pragmatyzmu i feminizmu, używają pojęcia *overlap* (zachodzenia na siebie). Czy to podobieństwo ideologiczne jest jednak przypadkowe? Czy doszło do niego przez przypadek? Bardziej prawdopodobne jest, że James i Dewey, będąc świadkami i po części uczestnikami fermentu intelektualnego związanego między innymi ze środowiskiem feministycznym, z dążeniami do zyskania praw i swobód obywatelskich oraz wprowadzenia reform społecznych, część z tych idei inkorporowali do swoich koncepcji w formie mniej lub bardziej zmienionej. Także część z tego, co działo się wokół nich – w szczególności społeczny aktywizm powiązanych z Hull House osób – zmieniło ich postrzeganie świata społecznego (tak jak pisała o tym Addams, używając terminu *sympathetic knowledge*).

Gdy mowa o feministycznym pragmatyzmie, jako pierwsza przychodzi oczywiście na myśl filozofia Jane Addams. W przypadku Addams trudno jednak mówić o modyfikacji jej poglądów pragmatystycznych pod wpływem feminizmu. Addams bowiem najpierw była (początkującą) feministką, a dopiero później – pod wpływem rozmów z Deweyem i Jamesem – odkryła, że jej poglądy (poszukiwanie praktycznych zastosowań dla wiedzy, dowartościowanie społecznej roli edukacji, postrzeganie wiedzy jako narzędzia zmiany społecznej, eksperymenty edukacyjne) w wielu punktach współgrają bądź uzupełniają się z pragmatystycznym widzeniem świata (Addams, 1899/1994, s. 76–79; zobacz także: Hensoldt, 2018, s. 107–112). W tym miejscu warto podkreślić, iż feminizm Addams w niektórych aspektach był bardzo nowoczesny jak na przełom XIX i XX wieku – Addams walczyła z wykluczeniem społecznym nie tylko kobiet, lecz także innych grup dyskryminowanych ze względu na narodowość, rasę, czy klasę.

Najlepiej zbadany do tej pory – choć i w tym temacie wiele jest jeszcze do zrobienia – został wpływ feminizmu na filozofię Deweya. Wyróżnić można trzy aspekty, w których wpływ ten jest widoczny. Po pierwsze, społeczne i polityczne zaangażowanie filozofii Deweya rozwinęło się pod wpływem Alice Chipman Dewey oraz znajomości z Jane Addams i – najpierw obserwacji, a później także osobistego zaangażowania – w działalność

Hull House (Stengel, 2007; Jackson, 2009). Po drugie, edukacyjny aktywizm Hull House oraz znajomość z Ellą Flagg Young, Elsie Ripley Clapp i Lucy Sprague Mitchell sprawiły, że Dewey docenił znaczenie kwestii edukacji dla życia społecznego, a także dla filozofii. Whipps i Lake (2017) podkreślają, że Dewey nie opublikował żadnej pracy z filozofii edukacji, ani też nie pracował nad zagadnieniami edukacyjnymi w okresie przed przyjazdem do Chicago, poznaniem Jane Addams i współpracą z Hull House. Po trzecie, pod wpływem powyższych zmian Dewey tworzy również nową logikę i nową epistemologię. Odrzuca uniwersalizującą perspektywę obiektywnego podmiotu poznania na rzecz „sytuacyjności”; i to nie tylko w epistemologii, lecz także w logice (tworząc tak zwaną logikę dociekania). Jego zdaniem każdy akt poznania ma swoje niepowtarzalne cechy: indywidualny podmiot, konkretny problem poznawczy postrzegany i rozumiany w konkretnych okolicznościach. Ta indywidualność i jednostkowość sytuacji poznania sprawia, że nie stosują się do niej klasyczne pojęcia logiki i epistemologii. Co więcej, w *Logic: The Theory of Inquiry* Deweya (1938) pojawia się przekonanie, iż proces poznawania zmienia sam podmiot poznania. (Nietrudno zauważyć tutaj podobieństwo do pojęcia *sympathetic knowledge* Addams, choć w koncepcji Addams funkcjonowało ono w węższym zakresie – w odniesieniu przede wszystkim do życia społecznego.) Nie znaczy to jednak, że w ogóle nie da się mówić o logice (dociekania). Ta perspektywa Deweya prowadzi do nowego społecznie i kulturowo (lecz także na przykład klasowo i genderowo) zmodyfikowanego rozumienia epistemologii (więcej na ten temat w: Hensoldt, 2018, s. 90–93).

Feministyczne inspiracje są także widoczne w pisarstwie Richarda Rorty’ego. Idee feministyczne oddziaływały na Rorty’ego częściowo pośrednio – poprzez Deweya, do fascynacji którym się przyznawał. W *Filozofia i zwierciadło natury* (1979/1994) nie widać ich bezpośredniego wpływu, choć przeprowadzona tam krytyka epistemologii z perspektywy społecznej odpowiedzialności oparta jest na szacunku dla pluralizmu oraz odmienności punktów widzenia, które Rorty wprost wywodzi od Deweya i późnego Wittgensteina. Przekonanie o braku jakiegokolwiek moralnego uzasadnienia dla utrzymywania i promowania autorytarnej i mono-perspektywicznej wizji świata leżą u podstaw neopragmatystycznego myślenia Rorty’ego. W późniejszych tekstach, w których zainteresowania Rorty’ego przesuwają się w stronę zagadnień społecznych i politycznych, widać też wyraźniej, że jest mu po drodze z – przynajmniej niektórymi – postulatami feministycznymi. W *Przygodność, ironia, solidarność* (1989/1996) Rorty szkicuje projekt liberalnej utopii – społeczeństwa, w którym przeważają „liberalne ironistki” – użycie formy żeńskiej przez niektóre interpretatorki traktowane jest jako ukłon w stronę feminizmu (Nowotka, 1992)¹. W wygłoszonym

---

¹ Zanim w 1996 ukazał się pierwszy polski przekład *Contingency, Irony and Solidarity* Rorty’ego, w 1992 w „Twórczości” ukazał się przekład jednego z esejów zawartych w tej książce a zatytułowanego *Prywatna ironia i nadzieja liberalów*. Autorka tego przekładu, Ewa Nowotka, wyznaje w przypisie „od tłumacza”, iż wahała się, czy użyć żeńskiej formy „ironistka”. Jej zdaniem, „Rorty [...] [n]awiazuje w ten sposób do nurtu filozofii feministycznej, który wywalczył to, że w drukowanych tekstach filozoficznych nie używa się wyłącznie rodzaju męskiego w przypadku podmiotu bezosobowego”, jednak „wzbudzać może to opory [u polskiego czytelnika] wynikające z braku podobnych tradycji w języku polskim” (E. Nowotka, 1992). Oczywiście wszystkie przyczyny, dla których Rorty zdecydował się na wykreowanie „ironistki”, a nie „ironisty”, pozostaną znane tylko i wyłącznie

rok później na Uniwersytecie Michigan wykładzie *Feminism and Pragmatism* (1990) Rorty przekonuje już wprost, iż narzędzia, jakich dostarcza jego filozofia (którą nazywa historycyzmem), są przydatne w argumentacji i walce feministycznej. W przypadku grup dyskryminowanych powszechnie używany słownik zazwyczaj nie daje możliwości mówienia o opresji, niesprawiedliwości i wykluczeniu, gdyż często jest to język grupy uprzywilejowanej, która mniej lub bardziej świadomie tworzy sposób mówienia podtrzymujący *status quo*, w którym opresji albo w ogóle nie da się opisać albo takie wypowiedzi brzmią całkowicie irracjonalnie (Rorty, 1990/2010, s. 21). Ponadto historycyści twierdzą, że zarówno koncepcje natury ludzkiej, jak i słowniki, w których te koncepcje są sformułowane i które służą prowadzeniu rozważań moralnych, nie są teoretycznymi narzędziami *a priori*, służącymi normatywnej ocenie ludzkich praktyk. Zarówno koncepcje te, jak i słowniki możemy modyfikować i dostosowywać do naszych praktyk, a czyniąc to, „poszerzamy logiczną przestrzeń służącą prowadzeniu rozważań moralnych”. Jak pisze Rorty, „polecamy się feministkom na tej podstawie, że możemy ze stosunkową łatwością wpasować to twierdzenie [że potrzebny jest nowy głos] w naszą wizję tego, czym jest postęp moralny” (s. 24).

4. Co może dać, a czego nie może dać feminizmowi pragmatyzm?

Jak widzieliśmy, Rorty polecał feministycznym myślicielkom i działaczkom przyjęcie pragmatystycznej i historycystycznej perspektywy. Przydatność narzędzi oferowanych przez pragmatyzm dla myśli feministycznej docenia także Haddock Seigfried:

Pragmatyzm sam w sobie jest źródłem idei niezwykle istotnych dla myśli feministycznej ze względu na to, że wiele z nich odwołuje się do tych samych kwestii, jakie spotykamy w aktualnych feministycznych dyskusjach. Należą do nich pluralizm i perspektywizm, które przekraczają ramy teoretycznych rozważań w obronie faktycznego włączania różnych punktów widzenia, w tym tych związanych z przynależnością klasową i etniczną, z kolorem skóry czy z płcią kulturową. (Haddock Seigfried, 2002, s. 48)

Autorki hasła „Pragmatist Feminism” w *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* wymieniają pięć zagadnień, w których współczesne feministki czerpią z tradycji pragmatystycznej, aczkolwiek – co trzeba wyraźnie podkreślić – myśl pragmatystyczna jest w tych obszarach interesująca dla feminizmu także dlatego, że swój w nich rozwój zawdzięcza wcześniejszym inspiracjom feministycznym. To ponownie wskazuje na wielokrotne ideowe zachodzenie na siebie obu nurtów. Są to, po pierwsze, docenienie doświadczenia, a nawet odwrócenie relacji teoria – praktyka: dostrzeżenie, że to praktyka (na przykład społeczny aktywizm) ma moc kształtowania teorii filozoficznych. Po drugie, epistemologia: uznanie „sytuacyjności” procesu poznania oraz uwzględnienie społecznych relacji i zależności, w jakich pozostaje osoba poznająca. Po trzecie, dostrzeżenie i docenienie roli

---

autorowi, jednak postawa ironiczna to taki stosunek do świata społecznego czy też świata kultury, który dużo łatwiej (żeby nie powiedzieć: wręcz naturalnie) przychodzi osobom z tego świata całkowicie bądź częściowo wykluczonym, niesłyszanym, niedostrzeganym, gdyż osoby takie mają świadomość, że słownik, którym się posługują, nie jest jedynym możliwym słownikiem. To ułatwia pomyślenie, że nie jest to także słownik ostateczny.

edukacji oraz zagadnień z edukacją związanych jako takich, bez których nie sposób rozpatrywać ani zagadnień epistemologicznych, ani kwestii społecznych. Po czwarte, rola społecznego aktywizmu jako czynnika postępu oraz drogi testowania tak bliskich pragmatystom „praktycznych konsekwencji” teorii, koncepcji czy wartości. Po piąte, centralna pozycja zagadnień związanych z demokracją i różnorodnością (Whipps, Lake, 2017).

Współczesne autorki koncepcji feministycznych szukające inspiracji w pragmatyzmie najchętniej sięgają po teksty Jane Addams oraz Johna Deweya. Ten pierwszy wybór wydaje się oczywisty – znaczna część tekstów Addams zawiera w sobie przesłanie feministyczne. Z kolei myśl Deweya jest źródłem istotnych inspiracji dla feministycznej epistemologii. Jego zdaniem radykalne pragmatystyczne podejście do kwestii epistemologicznych musi uwzględniać odwołanie do konkretnego indywidualnego doświadczenia oraz do konkretnej sytuacji, w której działa podmiot-aktor. McKenna tak tłumaczy atrakcyjność Deweyowskiego myślenia dla filozofii feministycznej:

To, że [Dewey] docenia centralną rolę doświadczenia, że uświadamia sobie, iż „usytuowanie” w świecie wpływa na to, jak i co dana osoba myśli, że odrzuca dualizmy (działanie/myślenie, robienie / zastanawianie się, ciało/duch, praktyka/teoria, zmienne/trwałe), że uświadamia sobie, iż z ignorowaniem czyjejś perspektywy wiąże się opresja, że rozumie rolę, jaką odgrywają uczucia w doświadczaniu i w zdobywaniu wiedzy, a także jego przekonanie, że sądy i wartości są zawsze wynikiem konkretnych sytuacji oraz wezwanie, aby środki i cele tworzyły spójną całość – wszystko to dochodzi do głosu w teorii feministycznej (McKenna, 2003, s. 7).

Jako przykłady tego, jak narzędzia oferowane przez Deweyowski pragmatyzm mogą dopełnić, a w efekcie zaowocować bardziej spójnym i inspirującym podejściem, niech posłuży projekt Shannon Sullivan. Sullivan w artykule *The Need for Truth: Toward a Pragmatist-Feminist Standpoint Theory* wykorzystuje Deweyowskie koncepcje prawdy oraz pluralizmu do przeformułowania *standpoint theory* (teorii punktu widzenia) autorstwa Sandry Harding. Pozwala jej to pokonać dualizm obiektywizmu i realizmu. Jak pisze Sullivan:[...] w ludzkim doświadczeniu sądy prawdziwościowe nie są używane po prostu do opisywania stanów rzeczy, nie służą też do zwykłego opisywania istniejących faktów. Wiedza i prawda mają na celu wykorzystywanie istniejących faktów oraz zdarzeń w celu przekształcania świata. W przeciwieństwie do przeważającej większości tradycyjnej filozofii Deweyowski pragmatyzm dostrzega związek wiedzy z życiem i dzięki temu zatrudnia prawdę w służbie ludzkiej egzystencji, definiując ją jako to, co wytwarza „możliwie najbogatsze i najpełniejsze doświadczenie” (Sullivan 2002, s. 219).

W interesujący i owocny sposób narzędzia pragmatystyczne i feministyczne łączy ze sobą Kathleen Knight Abowitz w artykule *Reclaiming Community* (2005). Poddaje ona krytyce przeciwstawianie sobie pojęć „wspólnota” i „różnica” – jej zdaniem, w takim tradycyjnym ujęciu życie wspólnotowe jest przedstawiane jako przestrzeń, która nie pozwala zaistnieć różnicom, która różnice pomija milczeniem i skazuje na niebyt. Poza (nie)moralnym aspektem tego typu praktyk pojawia się tu jeszcze problem całkowicie statycznego obrazu – taka koncepcja wspólnoty nie pozwala w żaden sposób zrozumieć zmiany. Jej zdaniem feministyczno-pragmatystyczna metodologia – zmieniając podejście do pojęcia różnicy –

dostarcza narzędzi do zrozumienia społeczności o dużym stopniu zróżnicowania oraz będących w trakcie przemian. Do mariażu pragmatyzmu z feminizmem pragmatyzm wnosi pozytywne podejście do różnicy („celebrację różnicy”), natomiast feminizm – krytyczną świadomość, że różnice prawie zawsze łączą się z hierarchizacją i władzą.

Pragmatyzm – mimo że dla myśli feministycznej inspirujący – na niektóre z jej potrzeb nie jest w stanie odpowiedzieć. Jedną z najważniejszych cech pragmatyzmu jest patrzenie w przyszłość², dlatego nie znajdziemy w koncepcjach pragmatystycznych narzędzi na przykład do postawienia pytania o przyczyny opresji kobiet, do analizy stereotypów i uprzedzeń tkwiących w języku i obyczajach czy do stawiania pytań o „sens bycia kobietą”, „specyficzną rolę kobiety w kulturze” i tym podobne. Pragmatyzm dostarcza za to narzędzi do walki z opresją, do promowania równości i demokracji. Dostarcza ich w sposób – moim zdaniem – bardzo praktyczny: nie odwołuje się do idei, do których zawsze można czuć pociąg bądź niechęć (a emocje najczęściej wygrywają z racjonalną argumentacją). Pragmatyzm odwołuje się do praktyki, do doświadczenia lepszego życia, które można uczynić jeszcze lepszym poprzez praktykowanie (uczenie się, ćwiczenie) nowych sposobów społecznego funkcjonowania.

Podsumowując, pragmatyzm ma do zaoferowania feminizmowi: dowartościowanie roli praktyki (rozumianej także jako praktykowanie, uczenie się, ćwiczenie, doskonalenie), wizję życia społecznego jako współpracy wzajemnie uczących się od siebie podmiotów, apologię idei pluralizmu, apologię idei różnorodności, koncepcje poznania uwzględniające perspektywę podmiotu, dowartościowanie społecznej roli edukacji, wizję demokracji jako partycypacji w różnych formach życia społecznego – także na bardzo lokalnym poziomie – oraz wizję filozofii jako odpowiedzialnej działalności intelektualnej, która dzieje się zawsze w i dla danej społeczności.

Bibliografia

- Addams, J. (1994). A Function of the Social Settlement. W: E. Condliffe Lagemann (red.), *Jane Addams on Education* (s. 74–97). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. (Oryginalna praca opublikowana w 1899)
- Addams, J. (1907). *Democracy and Social Ethics*. New York, NY: The Macmillan Company. (Oryginalna praca opublikowana w 1902)
- Addams, J. (2007), *Newer Ideals of Peace*. Urbana: University of Illinois Press. (Oryginalna praca opublikowana w 1907)

---

² Na tą bardzo wyraźną dla nurtu filozofii pragmatystycznej cechę zwraca uwagę Richard Rorty w swoim eseju *Prawda bez korespondencji z rzeczywistością* (1999/2011).

- Addams, J. (2002). A Toast to John Dewey. W: C. Haddock Seigfried (red.), *Feminist Interpretations of John Dewey* (s. 25–30). University Park: The Pennsylvania State University Press. (Oryginalna praca opublikowana w 1929)
- Cunningham, C. A., Granger, D., Morse, J. F., Stengel, B. S., Wilson, T. S. (2007). Dewey, Women, and Weirdoes: Or, the Potential Rewards for Scholars who Dialog across Difference. *Education and Culture*, 23(2), 27–62. <https://doi.org/10.1353/eac.0.0002>
- Dewey, J. (1909). *Woman Suffrage By Prof. John Dewey* [Manuscript/Mixed Material]. New York, NY: New York Sunday Times. Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/rbcmiller001982/>
- Dewey, J. (1998). The Influence of Darwinism on Philosophy. W: L. A. Hickman, T. M. Alexander (red.), *The Essential Dewey*, Vol. I, *Pragmatism, Education, Democracy* (s. 39–45). Bloomington: Indiana University Press. (Oryginalna praca opublikowana w 1909)
- Dewey, J. (1998). The Development of American Pragmatism. W: L. A. Hickman, T. M. Alexander (red.), *The Essential Dewey*, vol. I, *Pragmatism, Education, Democracy* (s. 3–13). Bloomington: Indiana University Press. (Oryginalna praca opublikowana w 1925)
- Dewey, J. (1938). *Logic: The Theory of Inquiry*. New York, NY: Holt, Rinehart, and Winston.
- Fischer, M. (2002). Jane Addams's Critique of Capitalism as Patriarchal. W: C. Haddock Seigfried (red.), *Feminist Interpretations of John Dewey* (s. 278–296). University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Fischer, M. (2018). *Hull House, Immigration, and National Identity*. Referat wygłoszony w trakcie European Pragmatism Conference 14 czerwca 2018 roku w Helsinkach. (Za zgodą Autorki powołuję się na nieopublikowany jeszcze tekst.)
- Haddoc, S. C. (1993). Shared Communities of Interest: Feminism and Pragmatism. *Hypatia*, 8(2), 1–14. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1993.tb00088.x>
- Haddoc, S. C. (1996). *Pragmatism and Feminism: Reweaving the Social Fabric*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Haddoc, S. C. (2002). John Dewey's Pragmatist Feminism. W: C. Haddock Seigfried (red.), *Feminist Interpretations of John Dewey* (s. 47–77). University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Hamington, M. (2009). *The Social Philosophy of Jane Addams*. Urbana: University of Illinois Press.
- Hensoldt, A. (2018). *Teoria i praktyka w myśli amerykańskich pragmatystów. O społecznej odpowiedzialności filozofii*. Kraków, Polska: TAIWPN Universitas.
- Jackson, P. W. (2009). John Dewey. W: J. R. Shook, J. Margolis (red.), *A Companion to Pragmatism* (s. 54–66). Malden, MA: Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470997079.ch5>
- James, W. (2001). Filozof i życie moralne. (H. Buczyńska-Garewicz, tłum.). W: H. Buczyńska-Garewicz, *James* (s. 182–199). Warszawa, Polska: Wiedza Powszechna. (Oryginalna praca opublikowana w 1891)
- James, W. (2005). *Pragmatyzm. Nowa nazwa kilku starych metod myślenia*. (M. Filipczuk, tłum.). Kraków, Polska: Wydawnictwo Zielona Sowa. (Oryginalna praca opublikowana w 1907)

- Kimmel, M., Aronson, A. (1998). Introduction. W: C. Perkins Gilman, *Women and Economics: A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Knight Abowitz, K. (2005). Reclaiming Community. *Educational Theory*, 49(2), 143–159. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.1999.00143.x>
- McKenna, E. (2003). Pragmatism and Feminism: Engaged Philosophy. *American Journal of Theology & Philosophy*, 24(1), 3–21.
- Medina, J. (2015). The Will Not to Believe. Pragmatism, Oppression, and Standpoint Theory. W: E. C. Tarver, S. Sullivan (red.), *Feminist Interpretations of William James* (s. 235–260). University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Nowotka, E. (1992). Przypis „Od tłumacza” do *Prywatna ironia i nadzieja liberalów*. (E. Nowotka, tłum.). *Twórczość*, 1992(12), 59.
- Peirce, C. S. (2009). Niektóre konsekwencje braku czterech zdolności. (A. Hensoldt, tłum.). W: *Charles Sanders Peirce o nieskończonej wspólnotcie badaczy* (s. 41–75). Opole, Polska: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego. (Oryginalna praca opublikowana w 1868)
- Peirce, C. S. (1965). Utrwalanie przekonań. (Z. Dyjas, tłum.). W: H. Buczyńska, *Peirce* (s. 107–127). Warszawa, Polska: Wiedza Powszechna. (Oryginalna praca opublikowana w 1877)
- Peirce, C. S. (1965). Jak uczynić nasze myśli jasnymi. (Z. Dyjas, tłum.). W: Buczyńska, H. *Peirce* (s. 128–151). Warszawa, Polska: Wiedza Powszechna. (Oryginalna praca opublikowana w 1878)
- Perkins Gilman, C. (1898). *Women and Economics: A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Boston, MA: Small, Maynard & Company.
- Pihlström, S. (red.). (2011). *The Continuum Companion to Pragmatism*. London, UK: Continuum International Publishing Group.
- Rorty, R. (1994). *Filozofia i zwierciadło natury*. (M. Szczubiałka, tłum.). Warszawa, Polska: Wydawnictwo Spacja – Fundacja Aletheia. (Oryginalna praca opublikowana w 1979)
- Rorty, R. (1996). *Przygodność, ironia, solidarność*. (W. J. Popowski, tłum.). Warszawa, Polska: Wydawnictwo Spacja. (Oryginalna praca opublikowana w 1989)
- Rorty, R. (2010). Feminism and Pragmatism. W: M. Janack (red.), *Feminist Interpretations of Richard Rorty* (s. 19–45). University Park: The Pennsylvania State University Press. (Oryginalna praca opublikowana w 1990)
- Rorty, R. (2011). Prawda bez korespondencji z rzeczywistością. (J. Grygieńć, tłum.). *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 20(3), 43–61. (Oryginalna praca opublikowana w 1999)
- Shook, J. R., Margolis, J. (red.) (2009). *A Companion to Pragmatism*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Stengel, B. (2007). Dewey’s Pragmatic Poet: Reconstructing Jane Addams’s Philosophical Impact. *Education and Culture*, 23(2), 29–39. <https://doi.org/10.1353/eac.0.0008>
- Sullivan, S. (2002). The Need for Truth. Toward a Pragmatist-Feminist Standpoint Theory. W: C. Had-dock Seigfried (red.), *Feminist Interpretations of John Dewey* (s. 210–235). University Park: The Pennsylvania State University Press.

Whipps, J., Lake, D. (2017). Pragmatist Feminism. W: Zalta, E.N. (red.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition). Dostęp <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/femapproach-pragmatism>

Feminism and Pragmatism: The Past and the Future

Abstract

The aim of the paper is the exposition of the interest and ideals that are shared by pragmatism and feminism. It achieves this in two steps. First, it investigates the roots of philosophical pragmatism in order to throw light on the interconnections between early pragmatist ideas and feminist movement ideals. The philosophical conceptions of C.S. Peirce, W. James, J. Dewey, J. Addams, and R. Rorty are exposed. In particular, the mutual intellectual influence between Dewey and Addams is discussed. Second, it tries to answer the question about which philosophical tools provided by pragmatism have proved useful for pragmatism so far and which are likely to become useful in the future. Specific mention is made of rejecting dualisms, taking a perspective stance, developing values from concrete experiences, democracy as the spirit and foundation of social life, and appreciation of the role of education.

Keywords: feminism; pragmatism; society; democracy; education; discrimination; inclusiveness

Proces redakcyjno-wydawniczy tej publikacji sfinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (DUN), działalność wydawnicza, nr umowy: 711/P-DUN/2019, okres realizacji: 2019–2020.